

Hugo Yrwing

Ett medeltida gotlandsprivilegium på avvägar

I

I *Gotland under äldre medeltid* tog jag i korthet upp till behandling det privilegiebrev, som konung Henrik III i England 1237 utfärdade för "alla köpmän från Gotland" ("omnibus mercatoribus de Guthlandia").¹ Inom forskningen betraktades det då allmänt som utfärdat för Gotlandsfararesällskapet i Visby.² Genom detta privilegiebrev befriades "alla köpmän från Gotland" från tullar och avgifter i England.

För min del ansåg jag, att forskningen hade att hålla sig till att brevet mottagare var "alla köpmän från Gotland och deras arvingar" ("heredes") samt att brevet avsåg varor, som dessa köpmän förde till England från olika delar av sin ö — "de partibus suis in Guthlandia" — och som de köpte i England. Beteckningen "mercatores de Guthlandia" kan inte av Gotlandsfararesällskapet 1237 ha använts som beteckning för dess organisation. År 1252 möter vi dessa gotlandsfarare i samband med utfärdande av privilegier i Flandern. Ett av dessa privilegier har utfärdats för "universi mercatores Romani imperii Gotlandiam frequentantes",³ en beteckning som klart kontrasterar mot den från 1237 och vittnar om att det rör sig om helt olika mottagare, båda medvetna om sitt hemvist. Förklaringen till att brevet kommit att förvaras i det lybska stadsarkivet, fann jag 1940 vara den motsättning, som under 1200-talet rådde i London mellan å ena sidan Köln- och Tielköpmännen samt å andra köpmännen från de tyska östersjöstäderna.

Mot mig vände sig G Löning och hävdade, att med "mercatores de Guthlandia" avsågs inte ens de tyska köpmän, som flyttat över till Visby och som jag räknat in bland "alla gotländska köpmän", samt att "partes in Guthlandia" inte låg på Gotland utan i det tyskromerska riket. Till denna Lönings uppfattning har jag redan tagit ställning.⁴ Löning sökte visa, att 1237 års privilegiebrev var utfärdat för Gotlandsfararesällskapet, en uppgift som han inte lyckats lösa utan att våldföra sig på källmaterialet.

II

Lybska köpmän nämnes i från England stammande urkundsmaterial först 1238.⁵ Det året tog konung Henrik III borgarna i Lybeck, "burgenses de lubeke in Alemannia" i sitt beskydd och tillförsäkrade dem samma rätt till handel i England, som tillkom andra tyska köpmän. Redan förut hade dock lybeckköpmän uppträtt i London men trakasserats av Kölns och Tiels köpmän med avgifter, som dessa säges själva ha funnit på. Detta framgår av den urkund, genom vilken kejsar Fredrik II 1226 förklarade Lybeck för fri riksstad, direkt lydande under kejsaren eller den tyskromerske konungen. På begäran av de lybska köpmännen befriade kejsaren dem från nämnda avgifter och tillerkände dem samma rättigheter, som tillkom kölnarna och deras kolleger i London.⁶

Självklart kunde kejsaren ålägga sina städers köpmän att inte trakassera varandra i London, men det kan däremot inte gärna ha tillkommit honom att ge lybeckköpmännen samma rättigheter i London, som kölnarna och deras västtyska handelskolleger då hade där. Det finns inte heller något källmaterial, som stöder, att Fredrik II:s bestämmelse fick någon som helst betydelse. K Knutze erkänner, att vi inte vet, att den för Lybecks räkning fick "mehr als eine moralische Bedeutung".⁷ Högre skattar D Schäfer dess betydelse, när han säger: "Lübeck tritt durch Erlangung jener kaiserlichen Zusage der Politik Kölns entgegen und bricht die Exklusivität der Nordseestädte".⁸ Det är visserligen sant, att Lybeck 1226 uppträtt mot Kölns politik, men något stöd för att staden lyckats bryta nordsjöstädernas exklusivitet genom bestämmelsen finns inte. Däremot torde 1238 års ovan nämnda privilegiebrev, utfärdat av konung Henrik III, ha säkrat lybeckköpmännens handelsrättigheter i England. Det avser dock såväl lybeckköpmännen som köpmännen från andra tyska städer och beviljar dem samma handelsrättigheter, som de tyska köpmännen haft under konungens företrädare, dvs kölngruppens köpmän.

Redan 1940 kände jag till och omnämnde senare urkundsmaterial, som hade intresse i sammanhanget, men som jag då inte utnyttjade.⁹ Inte heller 1978 kom jag att beröra det. Löning måste ha känt till det men förbigår det. Det har direkt anknytning till 1237 års brev för "alla köpmän från Gotland".

III

Ett privilegiebrev för Visby uppges på 1470-talet ha försvunnit ur det hanseatiska Londonkontorets samling av privilegier. Kölnköpmännen i Stalhof, det hanseatiska faktori i London, som uppstått ur Kölns Gildhalle vid Themsens strand, gjordes ansvariga för förlusten. Bakgrunden var motsättningar alltsedan 1200-talets andra decennium. Bryggekontoret, som hade mångahanda utgifter för hanseförbundets räkning, hade förmått hansedagen i Lybeck 1425 att lägga på alla i Brabant, Holland och Seeland saluförda varor en avgift för kontorets räkning, gällande tills vidare. Hansedagen i Lybeck 1447 gick längre och beslöt, att denna avgift skulle utgå för all framtid. Rådet i Köln vägrade god-

känna detta beslut, och kölnköpmännen vägrade erlægga avgiften till Bryggekontoret.¹⁰

De engelska köpmännen såg dessutom på Stalhof i London med oblida ögon, då de genom dess privilegierade ställning hade svårt att konkurrera med de tyska köpmännen i England, i de skandinaviska länderna, i Holland, Seeland, Brabant och Flandern. De trängdes bort från dessa marknader av dem. De hade dessutom själva haft hand om handeln med spanska, portugisiska och franska viner in på 1400-talet. Då började emellertid hansestäderna vid Östersjön att utom rhenviner införa vin även från dessa länder.¹¹ Lybeck och de vendiska städerna låg därför i ständiga konflikter med de engelska köpmännen under 1400-talet. Varurov och våldsdåd var vanliga.

År 1468 tänkte man i de vendiska städerna utnyttja rosornas krig till att knäcka den engelska östersjöhandeln. Engelska handelskepp på väg till Preussen överfölls av hanseater i Öresund, besegrades och berövades sina varor. Köpmännen fängslades. Den engelske konungen hämnades genom att fängsla köpmännen i Stalhof och göra dem ansvariga för den skada, som vållats hans egna köpmän. Kölnköpmännen svor sig dock fria från allt samröre med östersjököpmännen och fick som enda tyska köpmän stanna i Stalhof.¹²

De vendiska städerna accepterade inte detta. Tillsammans med västtyska och nederländska städer krävde de, att den engelska konungen skulle utvisa kölnarna från London och beröva dem deras privilegier i England. Förhandlingar inleddes i Utrecht 1474. Den engelske konungen måste till slut foga sig och gå med på att förklara varje medlem av hanseförbundet, som uteslutits därur eller själv trätt ut därur, förlustig sina privilegier i England.¹³ Då kölnköpmännen uteslutits ur hanseförbundet, måste han dra in deras privilegier och rättigheter i England. Han befallde dem därför att utrymma Stalhof. Köln sökte utan framgång få denna befallning upphävd.

IV

Rådet i Köln gav då sina köpmän i Stalhof order att föra bort och gömma en kista med urkunder och dyrbarheter till en säker plats. År 1476 löstes emellertid konflikten i Bremen. Kölnarna skulle åter upptas i hanseförbundet med sina forna rättigheter mot att de förband sig att betala den ovan nämnda avgiften till kontoret i Brygge och återlämna allt som tagits om hand i Londonkontoret.¹⁴ Rådet i Köln manade sina köpmän i Stalhof att visa tillmötesgående vid fredsbestämmelsernas uppfyllande och bland annat överlämna den ovan nämnda kistan med urkunder och dyrbarheter.

Det hängde emellertid upp sig. Den 8/7 1477 förklarade Londonkontoret i brev till Köln, att det inte kunde medge kölnköpmännen tillträde till Stalhof, så länge de inte återställt allt, som de tagit i förvar. Mycket fattades fortfarande. Däribland nämnes: "int erste manch anderen gebrechet, dar eyn pryvilegium, gegeben den kopluden van der hanse Wisbu in Gotlande, ---- dat den helen hense angeyt unde berort".¹⁵ Man saknade således i Londonkontoret ett privile-

gium, som givits köpmännen i Visbyhansan på Gotland och som angick hela hansan. Den tyska forskningen är ense om att det rör sig om 1237 års privilegiebrev för "alla köpmän från Gotland".

Hansekontoret i London menade således, att det var fråga om ett privilegiebrev, utfärdat för en tysk visbyhansa på Gotland. Att gotländska köpmän varit med om att skaffa sig detta privilegiebrev i England har man 1477 inte kunnat eller inte velat tänka sig. Det har nämligen utnyttjats tendentiöst av hansestäderna vid Östersjön mot Köln, såsom vi skall se i det följande.

V

Den gemenskap, som 1237 rådde mellan de gotländska köpmännen och de i Visby bosatta tyska köpmännen, har lett till att man utverkat och gemensamt utnyttjat ett till tiden obegränsat och för alla gotländska köpmän gällande privilegiebrev i stället för sådana brev, som det från 1235, vilket endast avsåg fyra namngivna gotländska köpmän och endast gällde under tre år mot sedvanliga avgifter.¹⁶ Detta har varit möjligt på grund av gammal gotländsk handel på England. Så får den generösa befrielsen från tullar och avgifter sin förklaring. Tillsammans med kölnköpmännen hade de gotländska blivit speciellt gynnade i England, något som även de tyska visbyköpmännen kunde utnyttja.

De följande brev, som utfärdats för gotländska köpmän 1237, 1248 och 1250¹⁷ innehåller därför endast kungliga befallningar till skattmästaren om utbetalningar till gotländska köpmän för hovets inköp. Bland dem har 1250 också smugit sig in en köpman från Lybeck, ett förebud om vad som komma skulle. När den engelske konungen 1255 gav order om utbetalning för pälsverk och vax, är förhållandet omvänt. Det sker då till en rad köpmän från tyska städer men bara till en köpman från Gotland.¹⁸

Dessförinnan hade dock konung Henrik III den 26/8 1238, alltså nära 1 1/2 år efter brevet för "alla gotländska köpmän", på begäran av Lybeck och andra tyska städer, tillförsäkrat köpmännen i dessa städer — "mercatores vestre et mercatores civitatum Alemannie aliunde" — alla rättigheter och friheter, som de erhållit av hans föregångare på tronen med tillägget att i händelse av strandningsolyckor allt gods skulle tillhöra rätt ägare, om en överlevande av besättningen fanns.¹⁹ Detta brev gagnade i synnerhet gotlandsfararna.

De tyska städer, som förut erhållit handelsrättigheter i England var Köln och Kiel samt en rad med dem samverkande städer i västra Tyskland och vid Nord-sjön. Man frågar sig därför, om privilegiebrevet utgör ett försök av Lybeck och de i novgorodhandeln deltagande nordtyska städerna att i enlighet med kejsar Fredrik II:s begäran i brevet om Lybecks riksfrihet 1226 tvinga Köln att acceptera dem som jämställda inom englandshandeln. I så fall har resultatet antagligen inte motsvarat förväntningarna. Privilegiebrevet är alltför vagt formulerat för att omedelbart leda till resultat. De enda tyska städer, som ägde bekräftade friheter och rättigheter inom englandshandeln vid denna tid, var städerna inom Kölngruppen, och dessa höll på sin förrangställning.

Man kan också tänka sig, att 1238 års privilegiebrev för det tyskromerska rikets alla handelsstäder var en följd av 1237 års brev för "alla köpmän från Gotland". I så fall torde gotlandsfararnas hemstäder i det tyskromerska riket ha sökt säkra sina köpmän liknande rättigheter inom englandshandeln, dock utan att uppnå gotlandsbrevets formulering om friheten från tullar och avgifter.

Lybeck och de tyska östersjöstäderna lyckades således först 1238 skaffa sig en rättslig grundval för att ta upp konkurrensen med kölgruppens köpmän och med de gotländska köpmännen. I London fann de tyska östersjöstäderna en viktig marknad för handeln med pälsverk och vax. Därom vittnar det engelska hovets utbetalningar 1255 till köpmän från Lybeck, Lyneburg, Soest och Briel. De synes redan 1255 ha lyckats tränga bort de gotländska köpmännen från handeln med hovet.

Något senare ingrep hertig Albrecht I av Braunschweig, vid den tiden lybsk protektor, för att förbättra de nordtyska städernas ställning i England. Den 8/11 1266 förmådde han Henrik III att medge Hamburg att få bilda en hansa på den engelska marknaden mot sedvanliga avgifter,²⁰ och i slutet av året vände han sig i samma syfte till konungen för Lybecks räkning.²¹ I januari 1267 gav så Henrik III även lybeckarna rätt att bilda en hansa i England av samma art, som köpmännen från Köln hade, dock begränsat till den tid, då hertig Albrecht fungerade som lybsk beskyddare.²² Förmodligen innebar denna rätt, att Lybeck i sin hansa kunde uppta även andra städer, då i första hand de tyska östersjöstäderna, mot en avgift. Lybeck hade därmed uppnått en med Köln jämförd ställning i England, men det ägde ännu ej någon Gildhalle i London.

VI

Köln ägde redan vid mitten av 1100-talet sin ovan nämnda Gildhalle i London, och den hade av Rikard Lejonhjärta 1194 befriats från alla avgifter, vilka de som ägare var skyldiga att betala. Detta privilegiebrev har för Kölns räkning bekräftats på nytt 1210, 1213 och 1235.²³ När däremot Henrik III 1260 på begäran av sin broder Rikard, som då var tyskromersk konung, bekräftade sina företrädares privilegier för Gildhalle i London, gjorde han det inte för Kölns räkning utan för Tyska rikets köpmän, som hade "domum in civitate nostro Londonensi, que Gildehalle Teutonicorum vulgariter nuncupatur", dvs för de Tyska rikets köpmän, som ägde den handelsgård i London, som av folk allmänt kallades "tyskarnas Gildehalle".²⁴ Uttrycket förutsätter att kölnarnas Gildehalle i London redan 1260 betraktades som gemensam egendom för det tyskromerska rikets alla köpmän. År 1282 slöt sedan "mercatores de hansa Almanie" en överenskommelse med staden London om sina skyldigheter i egenskap av ägare till Kölns Gildhalle.²⁵ Köln synes ha tvingats att acceptera denna förändring i Gildehalles ställning. Staden hade därför inte glömt vilka tyskromerska städer, som varit först på plats i London, eller vilken stad, som ursprungligen ägt Gildehalle, vilket visade sig, när staden på 1470-talet beskyldes för att ha berövat Londonkontoret det gamla gotlandsprivilegiet från 1237.

VII

Hansekontoret i London hävdade, som vi sett, i det ovan nämnda brevet till Köln 1477, att vad man i första hand saknade, var ett privilegiebrev för en visbyhansa på Gotland, som angick hansan i dess helhet. Förhållandena på 1400-talet förklarar denna uppfattning av brevets innebörd. En 1400-talshand har på brevet gjort en anteckning, troligen när det inordnades i det lybska arkivet efter att förut ha förvarats i hansekontoret i London. Anteckningen lyder: "Privilegium datum mercatoribus de Guthlandia et suis successoribus".²⁶ Den som gjort anteckningen, har avsiktligt översatt urkundens "heredes", dvs arvingar, med "successores", dvs efterföljare, när han placerade in den bland hanseurkunderna i lybeckarkivet. Anteckningen är tendentiös, då brevets "heredes" måste avse "alla gotländska köpmäns arvingar", dvs deras ättlingar som efterföljare.

När Henrik III utfärdade 1237 års brev för "alla köpmän från Gotland och deras arvingar", utfärdades det för en bestämd, avgränsad grupp köpmän. Gotländska köpmän är vid den tiden urkundligt belagda som leverantörer till det engelska hovet av pälsverk och vax. På den engelska marknaden bör de också ha varit hemmastadda sedan en tid tillbaka för att kunna komma ifråga som hovleverantörer. Lybska eller nordtyska köpmän kan däremot inte visas ha haft några andra handelsrättigheter före 1238 än dem som de tillfälligt förvärvat genom att köpa sig tillträde till kölnarnas Gildhalle i London, vilket inte skett friktionsfritt. Redan 1250 uppträder därför en lybeckköpman tillsammans med gotländska köpmän och säljer pälsverk och vax till engelska hovet.²⁷ År 1238 får emellertid Lybeck och andra tyska städer samma friheter och rättigheter, som tyska köpmän tidigare haft i England. Resultatet därav visar sig i urkundsmaterialet först 1255, då ej mindre än elva köpmän från tyska städer, väl gotlandsfarare, men endast en gotländsk köpman uppträder som leverantörer till engelska hovet. Denna Paul från Gotland representerar, även om han skulle vara visbytysk, den gotländska köpmanskåren och inte gotlandsfararesällskapet i Visby.

VIII

Under år 1477 fördes en intressant brevväxling mellan hansestäderna om det förlorade gotlandsprivilegiet, uppfattat som ett privilegium för en visbyhansa. Kölnköpmännen hade begärt att i kraft av uppgörelsen i Bremen 1476 åter bli upptagna i Londonkontoret med sina gamla rättigheter. Kontoret i London svarade emellertid, att det inte kunde medge detta, så länge kölnarna inte uppfyllt skyldigheten att återlämna allt, vad de tagit i förvar. Framför allt saknades visbyprivilegiet.²⁷ Köln svarade, att det saknade kännedom om detta privilegium. Deras köpmän i London hade inte tagit det i förvar — "die en syn in yre bewaronge nyet komen". Hade man haft tillgång till det eller vetat, var det fanns, skulle man gärna ha överlämnat det.²⁸

Samma dag, som Londonkontoret skrev ovan nämnda brev till Köln, dvs den 8/3 1477, skrev det även till Danzig, den ledande preussiska handelsstaden. Sedan kontoret meddelat sin hållning till Kölns begäran om att bli återupptaget i kontoret, glider det in på Kölns hållning till östersjöstäderna i London. Samtidigt som det ber Danzig medverka till att köpmännens privilegier inte så lättvindigt kunde föras bort och döljas, riktar det mot kölnarna beskyllningen, att dessa alltid hävdats och även i brev till konung, parlament och höga rådet i London vid åtskilliga tillfällen förklarat, att de var de äldsta och första, som privilegierats i England, av alla tyska köpmän. I kontoret ansåg man därför, att kölnarna undanhöll det gamla visbyprivilegiet, som var äldre än de urkunder de själva hade, för att östersjöstäderna och hanseköpmännen inte skulle ha några äldre bevis om sina rättigheter och om "köpmännens hall", dvs Gildehalle, än de hade.²⁹

I grund och botten utgör detta brev, i vilket man begär, att Danzig, som var starkt engagerat inom englandshandeln, skulle förhöra sin tidigare ålderman Hinrik Nederhoff i London, vilken ansågs veta besked i saken, ett bemötande av den skrivelse, som Köln i januari 1474 sänt till Lybeck, Bremen, Hamburg, Dortmund, Münster, Danzig, Deventer och Kampen samt ytterligare några städer.³⁰ I brevet kommer Kölns bitterhet över det sätt, på vilket dess borgare behandlats i London, fram. Man betonar att "unser stat Gildehallen zu London in Engelant" förlänats Köln och dess borgare "kvitt och fritt — vry ind quy" för mer än 250 år sedan av de engelska konungarna. De hade dessutom mottagit köpmän från hansestäderna i sin Gildhalle och låtit dem nyttja sina friheter och privilegier, vilket de torde vara medvetna om. Därför begärde kölnarna, att man upphörde med angreppen på dem och lät dem behålla deras gamla friheter och privilegier.

Denna Kölns uppfattning om Gildhalle under 1100-talet och större delen av 1200-talet är riktig, om man bortser ifrån att kölnarna skall ha pålagt hanseköpmännen från utanför stående städer skatter och avgifter, för att de skulle få tillträde till deras Gildehall och dess privilegier. I urkunder från senare hälften av 1100-talet talas i privilegiebrev för kölnköpmännen om "domus sua Londonensi" och "gildhalla sua Londonensi".³¹ År 1210 bekräftar den engelske konungen deras äganderätt till Gildhalle,³² och 1231 ger konung Henrik III kölnarna rätt att driva handel i hela England mot erläggande av lokala avgifter.³³ Under denna tid har inga lybska köpmän erhållit några egna, urkundligt bekräftade handelsprivilegier av motsvarande art. Först 1267 får de rätt att bilda en hansa av samma art, som kölnarna hade.

Det visbyprivilegium i Londonfaktoriet, som den 8/4 1477 uppgavs vara försvunnet, hade emellertid återfunnits före den 26/11 1477, då Köln meddelade de av sina köpmän, som då vistades i Brygge, att visbyprivilegiet kommit tillrätta. Samma underrättelse sände Köln till Londonkontoret.³⁴ Privilegiebrevet har dock inte återfunnits av Köln eller dess köpmän. Det framgår av att rådet i Köln därom säger, "as wir verstain", dvs som vi förstår.³⁵

1237 års privilegiebrev har om det inte kommit till rätta i Lybeck, i varje fall

sedan förts dit och placerats i stadens arkiv. Liksom i Londonkontoret, som då behärskades av de nordtyska städerna, har man i Lybeck anakronistiskt uppfattat det som utfärdat för en tysk visbyhansa och hanseköpmännen som efterföljare till 1237 års gotländska privilegiumottagare. På denna anakronistiska uppfattning beror urkundens värde för hansestäderna inte bara i konflikten med Köln under 1470-talet utan över huvud för deras ställning på den engelska marknaden genom 1400-talets skärpta konkurrens med de engelska köpmännen.³⁶ Till Londonkontoret torde 1237 års urkund inte ha förts förrän efter att Kölns Gildhalle övergått till att betraktas som Gildhalle Teutonicorum och sannolikt först fram på 1300-talet, sedan den gotländska handeln på England upphört. År 1477 tog Lybeck hand om den, och därför har 1237 års privilegiumkund för "alla köpmän från Gotland" sedan dess befunnit sig i det lybska stadsarkivet, uppfattat som utfärdat för en tysk visbyhansa. Det fanns dock ingen tysk visbyhansa 1237, men liksom det fanns tyska gotlandsfarare, fanns det gotländska englandsfarare, vilka i egenskap av engelska hovleverantörer blev privilegierade där år 1237.

NOTER

1. HUB I: 281, DS I: 296.
2. H Yrwing, Gotland under äldre medeltid. Studier i baltisk-hanseatisk historia. Lund 1940 s 303 ff.
3. HUB I: 422.
4. H Yrwing, Gotlands medeltid. Visby 1978 s 119 ff.
5. HUB I: 292, LUB I: 80.
6. LUB I: 35, nytryck i Lübeck 1226. Reichsfreiheit und frühe Stadt Lübeck 1976 s 14 ff.
7. K Kuntze, Das erste Jahrhundert der deutschen Hanse in England. HGBL 1889 s 130.
8. D Schäfer, Die Hansestädte und König Waldemar von Dänemark. Jena 1879 s 62.
9. H Yrwing, a a 1940 s 305 not 40.
10. L Ennen, Geschichte der Stadt Köln. Bd 3. Köln u Reutz 1869 s 698 ff.
11. L Ennen, a a 3 s 703.
12. Ibidem s 710 f.
13. HR 2: VII: 142 — 28/2 1474.
14. L Ennen, a a 3 s 715, HR 2: VII: 395.
15. HR 3: I: 20.
16. HUB I: 271.
17. HUB I: 283, 333, 359, 395, H Yrwing, a a 1978 s 138 ff.
18. HUB I: 475.
19. LUB I: 80, HUB I: 292.
20. HUB I: 683.
21. HUB I: 635.
22. HUB I: 630.
23. HUB I: 40, 84, 109, 268.
24. LUB I: 250, HUB I: 552.
25. HUB I: 902.
26. HUB I: 281.
27. HR 3: I: 20.
28. HR 3: I: 22.
29. HR 3: I: 29.
30. HR 2: VII: 113.
31. HUB I: 14, 40.
32. HUB I: 84.

33. HUB I: 241.
34. HR 3: I: 30, 31.
35. HR 3: I: 31 — Av en berättelse från juni 1477 framgår, att de urkunder, som förvarades i Londonkontoret, förvarades på olika sätt. De för vilka man hade daglig användning, låg i en låda. De övriga fanns däremot i förseglat förvar på kontoret, tills man behövde dem (HUB X: 503 § 7).
36. Konflikten med Köln avvecklades först den 11/11 1478. HR 3: I: 127, jfr nr 50.